

Radosław Skrycki

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin

Szczecińskie badania nad historią kartografii i prekursorskie prace Mieczysława Stelmacha

W pośmiertnej notatce, zamieszczonej w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”, profesor Andrzej Tomczak podkreślił, że Mieczysław Stelmach (1947–2000) odszedł w pełni sił twórczych¹. Ten niespełna 54-letni naukowiec zostawił po sobie znaczną spuściznę naukową, głównie archiwistyczną i z zakresu historii kartografii, przede wszystkim pomorskiej. Wyróżnić w niej można dwa nurty, przy czym należy zaznaczyć, że często przenikały się one, a w pracach formalnie niezwiązanych z dziejami kartografii bardzo często źródła kartograficzne poddawane były gruntownej i profesjonalnej analizie.

Pierwszy z owych nurtów wiąże się z wykształceniem archiwistycznym M. Stelmacha i jego pracą w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Szczecinie². W latach 1966–1971 studiował bowiem historię o specjalności archiwalnej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zwieńczeniem nauki była praca magisterska napisana pod kierunkiem A. Tomczaka pt. *Zbiór kartograficzny Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*. Praca ta została dostrzeżona i nagrodzona przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. Zatem już podczas seminarium magisterskiego młody historyk spotkał się z Profesorem Tomczakiem, wybitnym archiwistą i zarazem historykiem kartografii. Niewątpliwie przesądziło to o jego dalszych zainteresowaniach.

Nagroda Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, przyznana w 1973 roku, objęła go już jako etatowego pracownika archiwum w Szczecinie (od 1971 roku). W rozwoju naukowym M. Stelmacha rozpoczął się nowy okres, znaczony osiągnięciem kolejnych stopni awansu zawodowego tak w archiwum, jak na uniwersytecie. Równocześnie z pracą nad dysertacją doktorską na temat *Kancelarii pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*³

¹ A. Tomczak, *Profesor Mieczysław Stelmach 1947–2000*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, t. 33, 2001, nr 2, s. 162–163.

² Obszerną notę biograficzną znajdzie czytelnik w: R. Gaziński, *Mieczysław Stelmach (1947–2000), archiwista, historyk i historyk kartografii*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii” t. 14, red. S. Alexandrowicz i R. Skrycki, Szczecin 2008, s. 15–25. Tutaj też zestawienie publikacji.

³ Książka ukazała się drukiem w Szczecinie w 1981 r.

(ponownie na seminarium prowadzonym przez A. Tomczaka) oraz porządkowaniem zasobów archiwalnych M. Stelmach systematycznie i krytycznie badał pomorskie kartografika, znajdujące się nie tylko w macierzystej placówce w Szczecinie, ale także intensywnie eksplorując zbiory niemieckie, głównie berlińskie: Staatsbibliothek i Geheimes Staatsarchiv. Podstawowa literatura dotycząca historii kartografii pomorskiej w języku polskim praktycznie nie istniała, stąd badania w tej materii były prowadzone w zasadzie od początku i skazane na sięganie do szczytkowych opracowań niemieckich sprzed II wojny światowej⁴.

Efektem prac młodego archiwisty był szereg artykułów i katalogów, obejmujących mapy w zbiorach archiwów, głównie polskich. Począwszy od „debiutu” kartograficznego w 1976 roku⁵ systematycznie przyrastały komunikaty i opracowania o charakterze katalogowym, relacjonujące stan zasobu kartograficznego, przede wszystkim instytucji szczecińskich. W Wojewódzkim Archiwum Państwowym opiekował się mapami i zobowiązany był do udzielania konsultacji naukowych dotyczących przechowywanych tu kartografików; pracował pod kierunkiem doktor Marii Lewandowskiej w powołanym przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych Zespole do Opracowania i Oceny Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej.

Spośród prac, powstałych w związku z archiwalnymi zainteresowaniami M. Stelmacha, wymienić należy ok. 10 artykułów i katalogów, z czego bez wątpienia najważniejsze to *Katalog planów miasta Szczecina 1590–1944* opracowany wspólnie z B. Kozińską i H. Kożan-Maciejewicz⁶ oraz dwujęzyczny, polsko-niemiecki katalog wystawy pomeraników ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego⁷. Należy zauważyć, że ta wyjątkowa kolekcja kartografii pomorskiej trafiła do Szczecina staraniem M. Stelmacha; najpierw w czerwcu 1998 r. na wystawę w Zamku Książąt Pomorskich, a potem jako donacja dla Uniwersytetu Szczecińskiego stała się podstawą wciąż rozbudowywanego zbioru pomorskiej kartografii w Bibliotece Głównej US⁸.

Wraz z przejściem M. Stelmacha do pracy w Instytucie Historii Uniwersytetu Szczecińskiego w 1989 r. istotnego znaczenia nabrała sprawa jego awansu zawo-

⁴ Pierwszą polską próbą syntezy historii kartografii Pomorza Zachodniego było opracowanie Bogdana Frankiewicza z 1973 r. Jednak liczba błędów w niej zawartych sprawia, że może on służyć jedynie za ciekawy, lecz bezwartościowy zabytek piśmiennictwa. W spuściźnie po M. Stelmachu przechowywanej w Archiwum Państwowym w Szczecinie znajduje się kserokopia artykułu z odręcznie nanoszonymi, niezwykle krytycznymi uwagami Profesora. Zob. B. Frankiewicz, *Kartografia zachodniopomorska od XVI do XVIII wieku*, „Przegl. Zachodniopomorski”, 1973, z. 3, s. 25–42.

⁵ M. Stelmach, *Dwa nieznane plany Szczecina z 1873 i 1879 r.*, „Przegl. Zachodniopomorski”, 1976, z. 3, s. 215–220.

⁶ B. Kozińska, H. Kożan-Maciejewicz, M. Stelmach, *Katalog planów miasta Szczecina 1590–1944*, Szczecin 1989.

⁷ *Pomorze i Szczecin na dawnych mapach, planach i widokach*, Szczecin 1998.

⁸ Zbiór został przekazany Uniwersytetowi przez dr. Tomasza Niewodniczańskiego w 1998 i obejmował wówczas ok. 110 map, planów i widoków miast pomorskich, głównie Szczecina.

dowego. Od dłuższego czasu oprócz opracowań o charakterze katalogowym i informacyjnym w jego dorobku pojawiały się publikacje monograficzne, poświęcone jednej mapie lub zespołom tematycznym map. Jest to drugi ze wspomnianych wyżej nurtów w badaniach prowadzonych przez Profesora, obok pierwszego związanego z opracowaniem kartograficznych zasobów archiwalnych.

W 1983 r. opublikowana została pierwsza w języku polskim analiza mapy Pomorza Davida Gilly'ego z 1789 roku⁹. Tekst ten został również włączony, niestety, w niemal niezmienionej formie, jako rozdział do najważniejszej publikacji M. Stelmacha – *Historii kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*¹⁰. Warto też nadmienić, że zwieńczeniem krótkiego i przedwcześnie przerwane procesu twórczego była niewielka książeczka poświęcona mapie Pomorza Eilharda Lubinusa z 1618 r., która ukazała się jednak już pośmiertnie¹¹. Zbierała ona dotychczasowy stan wiedzy, wypracowany przede wszystkim przez niemieckich badaczy, wzbogacony o nowe spojrzenie na znajdujące się w Archiwum Państwowym w Szczecinie źródła z okresu prac E. Lubinusa na Pomorzu (1610–1618).

Wspomniana wyżej synteza pomorskiej kartografii w okresie nowożytnym stała się w 1992 r. podstawą do uzyskania stopnia doktora habilitowanego, a to z kolei skutkowało zatrudnieniem M. Stelmacha w 1993 r. na stanowisku profesora nadzwyczajnego w Uniwersytecie Szczecińskim. Publikację tę poprzedziło wiele syntetycznych artykułów podsumowujących badania nad kartografią pomorską, były one zresztą wciąż publikowane przy różnych okazjach także po ukazaniu się tej pracy. Wśród nich wyróżnia się wydawnictwo nietypowe – teka z wielkoformatowymi reprodukcjami kilkunastu atlasowych map pomorskich, wzbogacona o reprint wszystkich dwunastu arkuszy wielkiej mapy Pomorza E. Lubinusa w skali 1:1. Reprodukcom towarzyszyła broszura charakteryzująca poszczególne zabytki, a także dająca ogólny obraz rozwoju pomorskiej kartografii w prezentowanym okresie¹².

Jednym z recenzentów rozprawy habilitacyjnej M. Stelmacha był Jan Szeliga, który swoje refleksje opublikował w krytycznej recenzji na łamach „Polskiego Przeglądu Kartograficznego”¹³. Mimo wysokiej oceny i dostrzeżenia potrzeby takiej monografii, Profesor Szeliga wskazał szereg niedociągnięć. Wynikały one przede wszystkim z oparcia znacznych jej fragmentów na literaturze przedmiotu,

⁹ David Gilly i jego mapa Pomorza Zachodniego z 1789 r., „Przegl. Zachodniopomorski”, 1983, z. 1–2, s. 237–244.

¹⁰ *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Szczecin 1991.

¹¹ *Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego*, Szczecin 2001. Do mapy dołączono wielkoformatową reprodukcję mapy.

¹² *Mapy historyczne krain nadbałtyckich. Pomorze Zachodnie XVI–XVIII w.*, Szczecin 1990. Podobna publikacja, także ze współudziałem M. Stelmacha ukazała się po jego śmierci – *Mapy historyczne Pomorza Zachodniego od XVI do XXI wieku*, Szczecin 2005.

¹³ J. Szeliga, *Mieczysław Stelmach: Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 25, 1993, nr 1, s. 30–32.

co spowodowało obszerne powtórzenia i zapożyczenia, zaburzające z jednej strony tok narracji, a z drugiej – proporcje w ilości miejsca poświęconego konkretnym zabytkom. Naruszona została także chronologia w analizowaniu poszczególnych map, ponieważ autor skupił się na blokowym omawianiu produkcji poszczególnych oficyn wydawniczych, cofając się w czasie przy przejściu do następnej. Tu recenzent wskazywał na brak wniosków, które można by wyprowadzić analizując mapy w kolejności ich powstawania i porównując ich wzajemny wpływ lub jego brak.

Do wymienionych wyżej uwag krytycznych, których w przytoczonej recenzji było więcej, lecz miały mniejsze znaczenie, należałoby dodać kolejne. Zwraca uwagę brak jakichkolwiek odniesień do map krain sąsiednich. Jest to przecież szczególnie istotne przed funkcjonowaniem kartografii regionalnej (rodzimej) i opieraniu wizerunku kartograficznego o opracowania ogólne większych obszarów. Dla przykładu, zupełnie nie uwzględniono mapy Brandenburgii Eliasa Camerariusza, która w atlasie Merkatora nosiła tytuł *Marca Brandenburgensis & Pomerania* [podkreślenie autora]. Cała kartografia pomerkatorowska siłą rzeczy została więc pominięta, a należy mieć na uwadze, że mapy te funkcjonowały w atlasach przez cały XVII w. i jeszcze, sporadycznie, na początku XVIII wieku. Czasem, jak w atlasie rytowanym przez Petrusa Kaeriusa, a wydanym w Londynie w 1635 r. (i później) we wspólnym dziele Sparke'a i Cartwrighta, umieszczono nawet dwie, nieznacznie różniące się od siebie mapy Merkatora¹⁴.

Poza nieuwzględnieniem tych oczywistych źródeł, siłą rzeczy praca przedstawia stan wiedzy z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Od tamtej pory znacznie zwiększyła się wiedza i liczba publikacji dotyczących map małoskalowych, na przykład wydawanych przez oficyny Homanna, Seuttera. Obszerłą monografię poświęcono mapom Rugii, będącym przecież częścią kartografii pomorskiej¹⁵, osobną rozprawę poświęcono także wschodniej (zaodrzańskiej) części Brandenburgii¹⁶, sąsiadującej z Pomorzem od południa.

Na marginesie rozważań M. Stelmacha pozostała rękopiśmienna kartografia wielkoskalowa, plany miast i plany bitew z okresu wojny siedmioletniej. W ujęciu syntetycznym należałoby chociaż wspomnieć o kierunkach i okolicznościach rozwoju tych rodzajów map, które w dziejach kartografii Pomorza nie stanowią wszak zbyt obszernego rozdziału.

Wreszcie intensywna działalność rozbudowywania zbioru kartograficznego Biblioteki Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego, kierowanej przez prof. Radosława Gazińskiego, daje możliwość uzupełnienia rozważań i informacji na temat kartografii drukowanej o nowe obiekty.

W ostatnich latach dwa wielkie i wyjątkowe „szczecińskie” nabytki – mapa Eilharda Lubinusa z drugiego wydania (1758), kupiona dla Zamku Książąt Po-

¹⁴ Na lewym marginesie mniejszej z nich nadrukowano: *The Dykedome of Pomerania*.

¹⁵ E. Jäger, *Die Insel Rügen auf alten Karten Vier Jahrhunderte Kartografiegeschichte*, Husum 2014.

¹⁶ R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008.

morskich oraz egzemplarz tejże mapy w pierwszego wydania (1618 r.; nabytek dla zbiorów specjalnych biblioteki uniwersyteckiej) pozwoliły na zupełnie odnowione spojrzenie na najważniejszą z pomorskich map. Dzięki podjęciu inicjatywy przez dyrekcję Zamku Książąt Pomorskich znakomicie zachowany egzemplarz stał się podstawą popularyzacji dawnej kartografii. Na Zamku otwarto tematyczną salę – Gabinet Lubinusa oraz wydano kompleksowe opracowanie tego zabytku w formie monografii¹⁷. W opracowaniu wzięli udział badacze z Polski i Niemiec. Wspaniała szata edytorska i koncepcja merytoryczna książki otrzymały pozytywne recenzje w kraju i za granicą. Wokół zamkowej mapy E. Lubinusa powstało wiele inicjatyw, mających na celu nie tylko popularyzację samego zabytku, ale i kultury pomorskiej okresu książęcego oraz promocję regionu. Gabinet Lubinusa wkrótce zostanie przeniesiony do odnowionego skrzydła północnego Zamku i wzbogacony o kiosk multimedialny oraz mapy i wszelkie ryciny dokumentujące epokę E. Lubinusa. Integralną częścią Gabinetu jest prezentacja cyfrowa mapy wraz z animowanymi scenkami, komentującymi wybrane jej fragmenty. Jeden z pracowników Zamku – Tomasz Wieczorek wspólnie z przewodnikiem Michałem Rembasem opracowali transgraniczny przewodnik turystyczny *Śladami Lubinusa*. Mapa wreszcie stała się podstawą kilku wystaw przygotowywanych na szczecińskim Zamku.

Wobec powyższego, a w szczególności znacznego postępu wiedzy o mapie Eilharda Lubinusa, cały fragment książki M. Stelmacha, poświęcony dziełu rostockiego kartografa, a referujący ustalenia niemieckich badaczy sprzed ponad pół wieku, stracił na aktualności.

Druga z map, zakupiona przez władze Uniwersytetu Szczecińskiego, to wyjątkowy egzemplarz, jednoznacznie określony jako pochodzący z pierwszego wydania (jedyne znane w pełni udokumentowane). Podczas prac konserwatorskich, którym mapa poddana została w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, wykonano obszerną dokumentację, z której wnioski zostaną wkrótce opublikowane w „Przeglądzie Zachodniopomorskim”¹⁸. Dzięki badaniom Bogny Górniak zweryfikowano dotychczasowe tezy związane z pierwodrukiem mapy E. Lubinusa, przedstawiono w nowym świetle nie tylko kwestie związane z drukiem samego zabytku, ale także dzieje drukarstwa w Księstwie Pomorskim „złotego okresu”. Ten wyjątkowy nabytek Biblioteki Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego stał się początkiem gromadzenia wszystkich publikacji, które wyszły spod pióra E. Lubinusa, znanego w epoce przede wszystkim ze swoich dzieł filologicznych.

Wreszcie, największym mankamentem *Historii kartografii...* jest jej forma edytorska przypominająca, jak ogólnie pisał Profesor Szeliga, „małą poligrafię”,

¹⁷ Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze, red. R. Skrycki, Szczecin 2013.

¹⁸ B. Górniak, *Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego Eilharda Lubinusa – nowe fakty*, „Przegl. Zachodniopomorski”, 2016, z. 1, (w druku).

mając zrozumienie dla problemów, z którymi borykały się wydawnictwa naukowe w początkach lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Zamieszczone tu ilustracje, z uwagi na brak czytelności, zdają się być dobrane przypadkowo, zaś druk „maszynowy” miejscami przypomina bezdebitowe wydawnictwa okresu stanu wojennego. Skromny nakład 100 egzemplarzy jedynie dopełnia obrazu. Te słabe strony publikacji profesora Stelmacha mają w pewnym sensie charakter postulatowy. Trwają bowiem prace nad jej uzupełnieniem, poprawieniem i wydaniem tej pozycji w formie odpowiadającej wymogom i oczekiwaniom dzisiejszego czytelnika.

Zredukowanie działalności naukowej Profesora Stelmacha tylko do publikacji byłoby krzywdzące dla jego ogromnego zaangażowania w życie uniwersyteckie. Należy po raz wtóry przypomnieć, że jego działalność popularyzatorska sprawdziła do Szczecina wystawę pomoraników doktora Niewodniczańskiego, która w tym mieście już pozostała. W ten sposób w ośrodku szczecińskim zapoczątkowana została seria podobnych inicjatyw w całym kraju, dotyczących Śląska, dawnych Prus czy I Rzeczypospolitej a także ziem historycznie polskich: Litwy i Ukrainy. Wcześniej, we wrześniu 1996 r., M. Stelmach zorganizował w Szczecinie XVII Ogólnopolską Konferencję Historyków Kartografii. Pokłosiem tego spotkania była praca zbiorowa, którą zredagował, opatrzył *Wstępem* i wydał we współpracy z Zespołem Historii Kartografii przy IHN PAN, Instytutem Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Archiwum Państwowym w Szczecinie¹⁹. Zorganizowanie tej konferencji było podstawą przyjęcia go w poczet członków Zespołu Historii Kartografii, działającym przy Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Członkiem Zespołu pozostał do śmierci.

Praca na Uniwersytecie wiązała się z działalnością organizacyjną i dydaktyczną. W latach 1993–1999 M. Stelmach pełnił przez dwie kadencje funkcję prodziekana ds. studenckich Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego. Był kierownikiem studium podyplomowego w Instytucie Historii, w którego strukturze utworzył w 1996 r. Zakład Archiwistyki, którym kierował do śmierci. Wraz ze studentami historii przygotowywał wielokrotnie tu przywoływaną wystawę pomorskiej kartografii ze zbiorów T. Niewodniczańskiego, dając im wyjątkową możliwość obcowania z nietypowymi źródłami historycznymi, a przy okazji – z dziełami sztuki.

Szczecińskie środowisko naukowe, zajmujące się dziejami kartografii jest i zawsze było stosunkowo nieliczne. Niektórzy badacze okazjonalnie, inni w sposób bardziej systematyczny zajmowali się tą dziedziną nauki. Spośród osób związanych z archiwum lub uniwersytetem wymienić należy m.in. Bolesława Wolnego, Urszulę Markiewicz, Ewę Gwiazdowską, Bogdanę Kozińską, Pawła Guta, Radosława Skryckiego. Ich dorobek to kontynuacja lub podejmowanie nowych wyzwań z zakresu kartografii pomorskiej.

¹⁹ *Mapy południowego Bałtyku*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 9, red. M. Stelmach, Szczecin 1997.

Osoba profesora Mieczysława Stelmacha to postać wyjątkowa, jego dokonania w dziedzinie opracowania i popularyzacji pomorskich kartografików są nie do przecenienia. Fundamentalne dzieło, jakim jest *Historia kartografii...*, niewolne od mankamentów, stanowi dzisiaj pozycję, od której rozpoczyna się studia nad dawną mappografią regionu. Wokół jego postaci gromadziło się skromne grono uczonych, a z jego inicjatywy powstawały wydarzenia, które na stałe przeszły do historii pomorskiej historiografii. Niestety, zbyt krótki okres pracy na uniwersytecie przy ogromnym zaangażowaniu organizacyjnym nie pozwolił na wykształcenie przez niego grupy uczniów, którzy z czasem mogliby stanowić o „szkole” naukowej profesora Mieczysława Stelmacha.

Słowa kluczowe: historycy szczecińscy, historia kartografii, kartografia Pomorza Zachodniego

Szczecin's research on the history of cartography and the pioneering work of Mieczysław Stelmach

S u m m a r y

The de facto creator and animating force behind the Szczecin-based studies on the history of cartography was M. Stelmach. The archivist received a solid education through the seminars of A. Tomczak, who founded the Polish School of Archive Studies and was also an active member of the History of Cartography Unit at the PAN Institute of the History of Science.

Stelmach focused his research on the ancient cartography of Western Pomerania, writing a series of articles, catalogue studies and monographs dedicated either to selected maps, or to synthesising knowledge about the development of cartography in the modern era.

Stelmach's most important achievement was the monograph entitled *History of the cartography of Western Pomerania up until the end of the eighteenth century*, published in 1991. To this day, it constitutes an essential source of knowledge (though one not free of errors) on the ancient maps created in, and of, Pomerania.

Since the untimely death of M. Stelmach, research on Pomeranian cartography has been continued by a group of researchers from the University of Szczecin, the National Museum and the National Archives.

Key words: the Szczecin historians, the history of cartography, mapping of Western Pomerania